

SZABÓ MÁTÉ

A civil társadalom az állam ellen?

A társadalmi mozgalmak szerepe a kelet-európai rendszerváltásokban: Magyarország, Lengyelország, NDK (1989-1990)

A kelet-európai rendszerváltás 1989-1990-es tapasztalatainak értelmezése és elemzése tanulságos lehet a társadalmi mozgalmaknak a politikai rendszer átalakulásában játszott szerepe szempontjából. A társadalmi mozgalmak olyan kollektív cselekvésformák, amelyek nem teljesen intézményesedettek, és nem bürokratikusán szervezettek. A társadalmi mozgalmaknak a politikai folyamatban az a feladatuk, hogy a nem szervezett érdekeket spontán és közvetlen formában juttassák el a döntéshozó hatalmi centrumokhoz. A társadalmi mozgalmak intézményessé válásuk során különféle szervezeti formákat hozhatnak létre (egyesületek, pártok, érdekszervezetek stb.), amelyek vagy a mozgalomhoz kötődnek (*social movement organization*), vagy pedig elidegenednek tőle, és bürokratikus szervezetekké válnak. A politikai rendszeren belüli politikai cselekvés strukturális keretei (*political opportunity structure*) határozzák meg, hogy mennyiben és milyen formában játszódik le a társadalmi mozgalmak intézményesedése a politikai rendszerben. Ezek a keretfeltételek s így a társadalmi mozgalmak stratégiái is folyton változnak. Általános érvénnyel megállapíthatjuk, hogy a társadalmi-politikai válsághelyzetek kedvezőek a társadalmi mozgalmak politikai aktivitása számára, míg a politika „normál állapotában” a mozgalmak politikai esélyei csökkennek a bürokratikus szervezetek racionális és standardizált, hatékonysággal működésével szemben.

A kelet-európai rendszerváltás folyamatai gyorsan és drasztikusan változtatták meg a politikai keretfeltételeket a társadalmi mozgalmak számára. A társadalmi mozgalmak politizálási típusainak nagyjából három szakaszát különíthetjük el: a) a válság, b) az átmenet, c) az intézményesedés időszakát, amelyek a gyakorlatban csak relatíve különböztethetők meg, konkrét formáik összekapcsolódnak és átmennek egymásba.

a) *A válság szakasza.* A „szocialista” politikai rendszerek válságának szakasza jóval korábban kezdődött a tárgyalt időszaknál. Általánosságban akkor beszélhetünk a politikai rendszerek válságáról, amikor a célul tűzött, elérni kívánt állapotok és a valóság közötti szakadék olyan nagyra nő, hogy a rendszer változásokra kényszerül. A kelet-európai politikai rendszerek válságát jelzi többek között a társadalmi mozgalmak új hulláma, olyan mozgalmaké, amelyek megkísérlik a társadalmi tiltakozás felett gyakorolt erős adminisztratív-politikai ellenőrzés fellazítását. A nyolcvanas években már nem sikerült fenntartani az állami-politikai szervezetek mobilizációs monopóliumát, amelyet az akkor érvényes alkotmányok a párt és a különféle „társadalmi szervezetek” monopóliumaként írtak körül. A különféle autonóm kezdeményezések, amelyek ezt a mobilizációs monopóliumot megkérdőjelezték, ezáltal maguk is a rendszer válságának jeleivé váltak, létezésükkel bizonyítva, hogy az már nem képes saját normáinak megfelelően ellenőrizni társadalmi környezetét.

Az autonóm társadalmi mozgalmak létük tolerálását a politikai-adminisztratív szervekkel felvállalt konfliktusokban vívják ki. A válság időszakának egyik fontos tényezője a pártállam és a társadalmi mozgalmak közötti harc a mobilizációs monopólium fenntartásáért, illetve ellenőrzéséért; ez a konfliktus hatást gyakorol a válság dinamikájára, s ugyanakkor visszatükrözi azt. Míg a mozgalmak magukat a társadalom legitim képviselőinek tekintve állnak szembe a pártállammal, az ellenfélnek még a fennálló törvényes kereteknek megfelelő mobilizációs monopólium fenntartására sem futja, és a status quo megváltoztatására

kényszerül, amely először a mozgalmak *de facto*, majd pedig, a megfelelő törvényhozási aktusok révén, *de jure* elismerését jelenti.

b) *A változás szakasza.* A válságtól a változás, avagy a „váltás”, illetve „átmenet” azzal különíthető el, hogy a politikai rendszer egyre kevésbé van abban a helyzetben, hogy ellássa a társadalom adminisztratív-politikai ellenőrzésének feladatát, és saját maga is a társadalom által kezdeményezett változási folyamatok tárgyává, célpontjává válik. Ez a változási folyamat addig tart, amíg létre nem jön egy új identitással és normatív célkitűzésekkel rendelkező politikai rendszer.

A társadalmi mozgalmak politikai aktivitása ebben a relatíve rövid periódusban éri el a csúcspontját. A társadalmi mozgalmak „negatív funkciója” ekkor a régi politikai-adminisztratív ellenőrzés felszámolásában való részvétel (mint a tiltakozás része), illetve „pozitív funkciója” az új politikai rendszer fel- és kiépítéséhez való hozzájárulás. Gyakran elég nehéz a társadalmi mozgalmak hosszabb ideig elfojtott destruktív potenciálját konstruktív irányba továbbfejleszteni.

c) *Az intézményesedés szakasza.* A társadalmi mozgalmak már eleve a kollektív cselekvés bizonyos intézményesedettségi szintet elérő formái ez különíti el őket a tömegcselekvéstől -, így intézményesedésük nem csupán ebben a szakaszban kezdődik. Az intézményesedés az új politikai rendszer kiépülésével párhuzamosan és azzal összefüggésben zajlik. A politikai-adminisztratív ellenőrzéssel folytatott harc (válságidőszak), illetve a társadalmi mobilizáció (változás/átmenet) nem elsődleges feladatuk ebben a szakaszban, hanem a cél az új politikai rendszerben a társadalmi mozgalmak számára keletkező „politikai tér” (*political space*) stratégiai és szervezeti opcióinak kihasználása, az alternatív stratégiák közötti választás és azok végrehajtása. A korábbi mozgósító témák (*issue*) egy része háttérbe szorul, új témákra van szükség. Ebben az új szakaszban a mozgósítási potenciál fenntartásáról, más mozgalmakkal, illetve szervezetekkel szembeni megőrzéséről, avagy erősítéséről van szó (korábban a mozgósítási lehetőségek biztosítása volt a fő probléma). Ezt megelőzően a mozgalmak többé-kevésbé egyaránt a mindenható pártállam ellenfelei voltak, most legitimként elfogadva az általuk kialakított új demokratikus politikai rendszert, be kell illeszkedniük ennek keretei közé, intézményesíteniük kell konfliktusaikat, illetve konkurenciájukat más politikai szervezetekkel. A fenti szakaszok időbeli dinamikáját maguk a társadalmi mozgalmak is befolyásolhatják. A rendszerváltás dinamikája ugyanis attól is függ, mennyire sikeresen látják el a társadalmi mozgalmak az egyes periódusokban az előttük álló feladatot. A társadalmi mozgalmak cselekvési tere és a rendszerváltás strukturális dimenziói kölcsönösen összefüggnek egymással.

A továbbiakban megkísérlem a fenti analitikus modell alapján összevetni a társadalmi mozgalmaknak a rendszerváltásban betöltött szerepét Magyarország, Lengyelország és az NDK példáján. Nem csupán azért választottam ki éppen ezt a három országot, mert ezekről a legkidolgozottabb a szakirodalom nyújtotta kép, hanem azért is, mert itt az intézményesedés szakasza már lezárulóban van. Amíg ugyanis a politikai rendszer kereteit radikális mozgalmak veszélyeztetik, nem beszélhetünk lezárult rendszerváltásról, s úgy tűnik, ez a helyzet áll fenn például Délkelet-Európában az állami egység és a nemzetiségi-területi autonómiák kapcsán. Az intézményesedési folyamat az NDK-t leszámítva Magyarországon és Lengyelországban sem zárult még le, azonban jelenleg már nem tartalmaz a kialakult állami kereteket és az alkotmányos berendezkedést veszélyeztető társadalmi tendenciákat. A három országban elsősorban a) a politikai kultúra hagyományai, b) a politikai rendszer válságának jellege és c) a mozgalmak mobilizációja számára a válság során megnyíló politikai tér és intézményes alternatívák szempontjából vetem össze a különféle társadalmi-politikai tendenciákat.

1. A társadalmi mozgalmak keletkezésének és fejlődésének körülményei Lengyelországban és Magyarországon

a) A politikai kultúra

A politikai kultúra hagyományainak vannak bizonyos közös vonásai a két országban: katolikus dominancia, a nemesség meghatározó szerepe a modernizációban, a nemzetállami identitás területi problémái, forradalmak és szabadságharcok. A közös történeti hagyományok ellenére, amelyek Lengyelországot és Magyarországot egyaránt „Jalta áldozataivá” és a keleti tömb országaivá tették, a második világháború után a társadalmi mozgalmak keletkezési feltételei mégis eltérőek 1956-ban mindkét országban antisztálinista tiltakozások rázzák meg a rendszert. De míg Lengyelországban a rövid stabilitási periódus után ismételt válságok és tiltakozó megmozdulások követik egymást (1968, 1970, 1976, 1980), Magyarországon a kádári konszolidáció demobilizáló hatásai a nyolcvanas évek végének nagy válságáig tartanak

A társadalmi mozgalmak vonatkozásában ez azt jelenti, hogy míg Lengyelországban sajátos „tiltakozási kultúra” (*Protect-kultur*) alakult ki, amelynek bizonyos magatartásformái a magyar „ellenzék” modelljeivé váltak, Magyarországon az ellenzéki mozgalmak a hetvenes-nyolcvanas években ennél jóval csekélyebb politikai mozgósítási potenciállal rendelkeztek. A magyar ellenzékiesség intellektuális szubkultúra maradt a rendszerváltás második, „váltási” periódusáig, míg Lengyelországban a nyolcvanas évek elejétől bizonyos időre létrejött egyfajta „akcióegység” a „népi” tiltakozás és az értelmiségi ellenzékiesség között, amely továbbfejlődött a válság és tiltakozás ciklusaiban. Az utolsó nagy társadalmi mozgalmi mobilizáció a rendszerváltás előtti Magyarországon 1956-ban, az antisztálinista forradalom idején zajlott, míg Lengyelországban a társadalmi mozgalmakban szocializálódott aktivistáknak több politikai generációja nőtt fel. Az 1956 utáni magyar politikai generációk a nyolcvanas évekig a „kádárizmus” stabilitásában nőttek fel, amely hosszú ideig sikeresen tartotta fenn a mobilizáció monopóliumát.

A hiányos „tiltakozási kultúra” és mozgalmi tradíció, valamint a kiegyensúlyozottabb gazdasági helyzet következményeképpen Magyarországon a lengyelnél jóval kevésbé „mozgalmas” a rendszerváltás. A nyolcvanas évek Magyarországon viszonylag gyorsan alakul ki egy „mozgalmi szubkultúra”, amely azonban nem kapcsolódik a nemzet emlékezetében elevenen élő hagyományokhoz, s így kisebb a társadalmi-kulturális konszenzusteremtő képessége. A katolikus egyház egészen más politikai magatartást tanúsított Magyarországon, mint Lengyelországban, és részben ez is szerepet játszott abban, hogy az „új politika” Magyarországon az értelmiségi elit belügye maradt. Az egyházak mint a szocialista politikai rendszereken belül tolerált, deklaráltan nem szocialista szervezetek hozzájárulhattak a társadalmi mozgalmak mobilizációjához és az ellenzéki tartás, illetve mentalitás fennmaradásához. Ilyen szerepet játszott a katolikus egyház Lengyelországban, mélyen gyökerező politikai hagyományai alapján. Magyarországon a katolikus egyház nem vállalt sem közvetlenül mozgósító, sem kulturálisan és eszmeileg meghatározó szerepet a rendszerváltásban, ezért hiányzik egy láncszem, egy fontos közvetítő intézmény az értelmiség és a társadalom között.

Mind Lengyelországban, mind pedig Magyarországon fontos a nemzeti identitás és a kultúra a társadalmi mozgalmak mobilizációja szempontjából, azonban míg Lengyelországban a szocialista politikai rendszer is erőteljesen él a nemzeti legitimitáció eszközével, Magyarországon ez bizonyos fokig tabuvá vált 1956 után. Lengyelországban a nacionalizmus, katolicizmus, szociális szolidaritás és az antikommunizmus különös vegyülete jött létre, és vált a politikai kultúra részévé, Magyarországon viszont a nacionalizmus vallásos és szociális elemeinek integrációjára nem került sor. A nacionalizmus mint mozgósítóerő Magyarországon a lengyelnél jóval hosszabb szünet után, nem várt erővel tör elő, ám kevésbé képes más eszmeáramlatok integrálására.

b) A rendszerválság

A rendszerválság gyökerei azonosak Lengyelországban és Magyarországon, azonban a válságmenedzselés különbözősége következtében eltérő a mozgalmakra gyakorolt hatása. A magyar munkásság gerincét 1956 után nem annyira és nemcsak a politikai represszió, hanem a sikeres rendszerintegráció töri meg. A „kádárizmus” megnyitotta az utat a dolgozók előtt a viszonylagos gazdagodás és jólét felé, és ezáltal megnehezítette szolidaritációjukat a rendszerrel szemben. A magyarok többek között azért nem küzdöttek újabb és újabb kollektív akciókkal a rendszer ellen és a demokráciáért, mert szabad és elérhető volt a magántevékenységnek egy nem elhanyagolható tere a gazdasági-társadalmi szférában. Az 1956-os válságmenedzselés Lengyelországban a munkások tiltakozó akcióinak keretét, a munkástanácsot egy időre rituálisan beolvasztotta a legitim intézmények közé. Jóllehet később ismételt feszültségek és konfliktusok keletkeztek a hivatalos politika és a munkások között, a munkásszolidaritás potenciális akcióegységeinek alapjait mégsem számolták fel. A kádári megoldás mindenféle munkás-önigazgatás és szolidaritás következetes felszámolását jelentette, és célja a dolgozók megbékítése volt a rendszerrel fogyasztói minőségükben, amit részben sikerült is elérnie a fogyasztási szint és a magánszabadságok biztosításával. A magyar munkásság körében így nem jött létre a katolikusnemzeti-szociális szolidaritás és az antikommunizmus Lengyelországban kialakított robbanásveszélyes vegyülete, és a dolgozók „citoyen” minőségükben sem voltak mozgósíthatók a rendszer ellen.

A fenti különbségeknek megfelelően a „válságmenedzselés” válsága is eltérő Lengyelországban és Magyarországon. A lengyeleknél a munkások azok, akik kollektív tiltakozásaikkal, sztrájkjaikkal és a szabad szakszervezet létrehozásával meghatározó szerepet játszanak a rendszer válságának és változásának dinamikájában. Magyarországon a politikai vezetésnek a munkásság oldaláról nem kellett tartania a politikai tiltakozástól, mivel tapasztalatok és a szolidaritási hálózatok hiányában ez nem volt lehetséges. A „kádárizmus” elleni társadalmi-politikai mobilizáció az értelmiségi körökből, és nem a „népből” jött. Az értelmiség mozgalmi nem kapcsolódnak a munkásságéhoz és más termelőkéhez, és az értelmiség politikai aktivitása nem mozgósítja a társadalom más rétegeit. Szélesebb, spontán, nem értelmiségi centrumú társadalmi mozgósításról Magyarországon csak a rendszerváltást követő, 1990 októberében lejátszódott taxis blokádnak esetében beszélhetünk. Azonban ez a tiltakozási aktus sem teremt a lengyelhez hasonló, a termelőszervezethez kötött mozgalmi szervezeteket, hiszen a tiltakozás résztvevői elsősorban fogyasztói minőségükben vesznek részt abban.

További válságtényező volt a társadalmi mozgalmak mobilizációja számára mindkét országban a már említett nemzeti identitás és a nemzeti problematika. A nemzeti problematika hosszú lefojtottsága Magyarországon részben magyarázza vehemens előretörését a mobilizáció során. Itt azonban a nemzeti problematika jóval kevésbé kapcsolódik össze a társadalom és a gazdaság strukturális problémáival, mint Lengyelországban. A szociálpolitika, a munkás-önigazgatás és a gazdaságpolitika témái, Lengyelországtól eltérően, Magyarországon szinte hiányoztak a mozgalmakat kiváltó problémák palettájáról, hiszen a rendszer gazdasági teljesítménye valamivel jobb volt a lengyelénél, és a fogyasztást a „normalitás szintjén” tudta tartani. Lengyelországban az ellátás, a gazdálkodás és az elosztás kérdései kezdettől fogva sokkal nagyobb súlyra tesznek szert a katasztrofális gazdasági helyzet miatt. A magyar mozgalmi mobilizációk, a „vajaskenyérproblémák” szélesebb körű elterjedésének híján, koncentrálnak Erdélyre, a Bős-Nagymaros körüli, avagy a Nagy Imre-problémákra.

A válság okai Magyarországon is megvannak a gazdaságban, de a mozgalmak nem a gazdaság- és a társadalompolitika, avagy a dolgozói érdekképviselet témái körül szerveződnek. Lengyelország és Magyarország rendszerváltásának különbözősége abból is

következik, hogy a lengyelek „önkorlátozó forradalma” 1980-ban tudatosan mondott le bizonyos bel- és külpolitikai témákról, és orientálódott más, a párt és a Szovjetunió számára is elfogadhatónak vélt termelési, elosztási és szociálpolitikai témákra-azaz bizonyos tabukat (egypártrendszer, Varsói Szerződés) taktikai okokból nem érintett. Magyarországon is fellelhetők az „elfojtásnak” bizonyos hasonló tendenciái, de nem a rendszerváltás folyamán, hanem a nyolcvanas évek második felének válságszakaszában, amikor az ökológiai és a békeproblémák állnak az autonóm társadalmi mozgalmak orientációjának középpontjában, és tudatosan nem érintik a hatalom és gazdaság alapszerkezetének „ellenzéki” témáit. A rendszerváltás időszakában éppen a korábban elfojtott hatalmpolitikai kérdések kerülnek előtérbe, azonban Magyarországon csak az intézményesedés során bukkannak fel a gazdasági-társadalmi berendezkedés alapproblémái, akkor is erős hatalmpolitikai motiváltsággal (például reprivatizáció). A gazdaság- és társadalmpolitikai kérdéskör „mellőzöttsége” a társadalmi mozgalmak horizontján oda vezetett Magyarországon, hogy az új politikai rendszer struktúrái már intézményesedtek, amikor a gazdasági és társadalmi berendezkedés problémái napirendre kerültek (ismét a reprivatizáció példájára utalnék). Így a magyar rendszerváltás során intézményesedett „alternatív” szakszervezetek is elsősorban a „fehér galléros” dolgozók között népszerűbbek. A lengyel mozgalmak bázisa a társadalomnak jóval szélesebb spektrumából rekrutálódik, mint a politikai-kulturális orientációjú, intellektuális dominanciájú magyar mozgalmaké.

c) A politikai tér és az intézményesedés

A politikai tér és az intézményesedés struktúrái a társadalmi mozgalmak számára másak Lengyelországban és Magyarországon. Lengyelországban a meg-megújuló válság- és tiltakozáshullámok elérték az adminisztratív-politikai ellenőrzés fellazulását és egy időre a Szolidaritás legalizálását, ám ezt követően sem fékeződött a társadalmi mobilizáció. Ez már a rendszerváltás előtt eldöntötte a társadalmi mozgalmak mobilizációjának fő irányát Lengyelországban, ahol a Szolidaritás vált a társadalmi mozgalmak közös platformjává, olyan szervezetté, amely különféle társadalmi mozgalmak akcióegységét jelenti, és ugyanakkor érdekképviselői és pártpolitikai funkciókat is ellát. A Szolidaritásnak ez a „keverék” jellege a váltást követő intézményesedési fázisban belső differenciálódási folyamatokhoz vezetett, amelyek még nem tekinthetők lezártak.

Magyarországon a rendszerváltás előtt a politikai-adminisztratív ellenőrzés fokozatos, devolúciós leépülése zajlott, amelyet nem annyira a társadalmi mozgalmak nyomása, mint inkább a rendszer válsága és bénultsága okozott. A válságperiódusban keletkezett társadalmi mozgalmak a termelőszervezettől függetlenül, a politikai és a kulturális szférákban jöttek létre, és a társadalmi önszerveződéshez való jog legalizálása után intézményes formájukat egyesületekben és pártokban találták meg. A közvetlen társadalmi tiltakozás kisebb szerepet játszott, mint Lengyelországban, nem a rendszerváltás közvetlen előmozdítója, inkább az intézményesített hatalomváltás (kerekasztal, politikai reformok, alkotmánymódosítás, választások) kiegészítője volt. A fő intézményesedési különbség Lengyelországgal szemben az önállósodó politikai szerveződés és az egységes, avagy domináns mozgalmi jellegű szervezet hiánya. A mozgalmi tevékenység spontaneitása helyett kezdettől a differenciált és plurális intézményesedés tendenciája jelentkezik.

A „megspórolt” társadalmi mobilizáció hiányának problémái Magyarországon az intézményesedés szakaszában mutatkoznak meg. Elégképp csekély a politikai részvétel az első demokratikus választásokon, ami veszélyezteti az új intézmények konszenzusteremtő képességét. Az intézményesedési formák elkülönülése a gazdasági szervezetektől és az önálló politikai szervezetek differenciált pluralitása a gazdasági témák és érdekek háttérbe szorulásához vezet, a hatalom- és kultúrpolitika problémái mögé kerül az új kormány politikájában. Ezek a problémák az intézményesedési szakaszban zajló mobilizációk (taxis

blokád, szimbolikus földosztás-foglalás, a munkanélküliséggel összefüggő sztrájkok és tüntetések) formájában jelentkeznek.

Sarkított megfogalmazásban a társadalmi mozgalmak és szervezetek Lengyelországban beárnyékolják a pártpolitikai szférát, Magyarországon pedig a pártpolitika túlsúlya teszi ezt a mozgalmakkal és az érdekképviseleti szervekkel. Így az intézményesedési folyamat előrehaladása Lengyelországban a pártpolitikai, Magyarországon pedig a mozgalmi és az érdekszervezeti szintek hiányosságait hozza felszínre. Mindkét esetben a párt és a mozgalom, a szervezet és a mozgalom ellentétei manifesztálódtak. Mindkét esetben nagyon rövid volt a társadalmi mozgalmak intézményesedési periódusa, és a gyorsan és spontánul kifejlődött társadalmi mozgalmaknak nagyon hamar el kellett vállalniuk a hatalmpolitikai felelősséget egy válsághelyzetben, amikor a saját intézményesedési dinamikájuk és szervezeti-stratégiai vitáik még messzemenően nem zárultak le. Az elmaradt tanulási folyamatoknak a „bepótlása” valószínűleg csak belső irányzati viták, szakítások, szervezeti és stratégiai válságok egész sora nyomán mehet végbe, ami azonban az új demokráciák válságos helyzetében a döntési folyamatok veszélyes leblokkolásához vezethet. (A magyar olvasók számára elegendő csupán a már többször említett reprivatizációs vita hatásaira utalni a koalíciós kisgazdapártban.) A társadalom és az újonnan intézményesedett politikai rendszer közötti távolság veszélyes válságtendenciák forrásává válhat, és olyan új társadalmi mozgalmak megjelenéséhez vezethet, amelyek elválaszthatják egymástól az eddig összekapcsolódó intézményesedési és demokratizálódási folyamatokat.

A társadalmi mozgalmak a demokratizálódás élharcosaiból az antidemokratikus populizmus képviselőivé válhatnak - ez a lehetőség fennáll a kelet-európai rendszerváltások esetében is. Ilyen veszély elsősorban az intézményesedés szakaszában fenyeget, mivel a korábbi válság- és változási szakaszban az antidemokratikus populizmus átmenetileg akcióegységet vállalhat a demokratikus mozgalmakkal a régi rendszerrel szemben, az antikommunizmus közös bázisán. Az antidemokratikus populizmus, az agresszív nacionalizmus és az államszocialista konzervativizmus különös akcióegysége ma inkább a délkelet-európai volt szocialista országokban és a Szovjetunióban jelenthet reális veszélyt a demokratizálódás számára, mint az itt tárgyalt három államban.

Lezárásképpen a lengyel és a magyar folyamatoknak különbségeik ellenére meglévő hasonlóságait lehet kiemelni az NDK-val szemben. Mindkét országban hosszabb előkészületi fázis után megy végbe a rendszerváltás, amelyben differenciált és eltérő reformkísérletek, alternatív politikai koncepciók és alternatív politikai elitek jönnek létre. A mozgalmi aktivitás eltérő relevanciája és intenzitása ellenére a rendszerváltás mindkét országban nem csupán a társadalmi mozgalmak nyomásának eredménye, hanem a régi politikai elit reformkészségének és -képességének is köszönhető, és az elitek intézményesített cseréjével zajlik. Az új politikai rendszer intézményesíti és integrálja a társadalmi mozgalmakat. Olyan új szervezeti keretek alakulnak ki, amelyek a mozgalom és a szervezet ellentmondásait és dilemmáit állítják előtérbe, és emellett a szervezeti struktúra differenciálódása túl gyorsan megy végbe a szituáció kényszerének hatására. Ezek a folyamatok mindkét országban, a külső tényezők elhanyagolhatatlan hatásainak ellenére, önálló, autonóm fejlődésnek tekinthetők- nem úgy, mint az NDK-ban.

2. Az NDK sajátosságai

a) Politikai kultúra

Az NDK politikai kultúrája a közös német tradíciókra épül, másrészt arra, amit az NDK négy évtizedes története ehhez hozzáadott. Sem az egyik, sem a másik tradíció nem kedvez a társadalmi mozgalmak keletkezésének. Németország felosztása egy totalitárius mozgalom következménye, ami a társadalmi mozgalmakat általában is diszkreditálta a háború utáni

Németországban, s ezen túlmenően az NDK-ban egy másik, sztálinista, illetve poszt sztálinista mozgalom sikeresen igényelte magának a társadalom mozgósításának monopóliumát. Az 1953-as munkásfelkelés után az NDK-ban alig vannak autonóm társadalmi mobilizációs kísérletek, illetve társadalompolitikai relevanciájuk igen korlátozott. Itt talán még a magyarországinál is kevesebb a tiltakozási tradíció (hiszen a magyar 1956 mégiscsak tovább él valamilyen formában, és revitalizálható hagyományt jelent). Az NDK politikai kultúrája bizonyos porosz elemeket is megőrzött, melyeknek autoriter és antidemokratikus jellege jól integrálható a „szocialista” politikába, akárcsak a hagyományos porosz etatizmus és paternalizmus, amelyre az „államszocializmus” építkezett.

Lengyelországhoz hasonlóan az NDK-ban is az egyház, ez esetben az evangélikus egyház játszott fontos szerepet a tiltakozási potenciál alakulásában. Az ökológiai, a béke- és a demokratikus mozgalmak gyűjtőhelyévé az evangélikus egyház bizonyos bázisszervezetei váltak, ami hiányzik a magyar esetben. Ezekről a virágkorukat a nyolcvanas évek második felében élő, az evangélikus egyházhoz kapcsolódó mozgalmaktól eltekintve az NDK társadalmát sokkal szigorúbban ellenőrizték, mint a lengyelt vagy a magyart, a társadalmi mobilizáció politikai-adminisztratív korlátai sokkal erőteljesebbek voltak. A belügyi szolgálatnak a társadalom mélyrétegeibe való beépülése az ismert példák közül csak a romániaihoz hasonlítható. Az NDK sajátosságai részben a „kétállamiságra” vezethetők vissza, ami kétszeresen is stabilizálóan hatott a rendszerre: egyrészt az elégedetlen elemek eleinte akadálytalanul, majd a határzár után illegálisan vagy állami „segédlettel”, kitoloncolva, illetve az NSZK-ból fizetett „fejpénzért” az NSZK-ba kerülhettek; másrészt az NSZK erőteljes gazdasági segítsége megakadályozta a lengyelhez hasonló gazdasági összeomlást, válsághelyzet kialakulását.

Az evangélikus egyházhoz csatlakozva különféle szubkultúrák és mozgalmak alternatív politikai kultúrát építettek fel az autoriter, totálisan ellenőrzött és merev rendszer uralkodó politikai kultúrájával szemben. Társadalmi hálózataikhoz bázisdemokratikus szervezeti elveket és erőszakmentes konfliktusmegoldási technikákat, valamint másfajta vitakultúrát alakítottak ki. Ezért ezek a társadalmi hálózatok a későbbi tömegmobilizáció és a pártállammal való direkt konfrontáció előkészítőivé és avantgárdjává válhattak, azonban politikai célkitűzéseiket és szervezési elveiket korábban nem volt alkalmuk szélesebb társadalmi diskurzusban a nyilvánosság próbájának alávetni, amely lehetőség megadatott a lengyel és a magyar mozgalmaknak. Az NDK-ban a szubkultúrák és a társadalmi hálózatok a politikai-adminisztratív ellenőrzés révén el voltak vágva a nyilvánosságtól, ami részben magyarázza későbbi izolálódásukat és háttérbe szorulásukat a tömegmobilizáció során. Míg a lengyel és a magyar esetben a társadalmi mozgalmak alakítóan szólhattak bele az intézményesedésbe, és hatalompolitikai felelősséget vállalhattak az NDK-ban - az önálló államiság összeomlásának az NSZK-ból diktált dinamikája következtében - politikailag marginalizálódtak.

A társadalmi mozgalmak, az NDK-a belüli izolációjuk következtében, a rendszerváltás előtt nem kerültek szembe igazán gazdaság- és hatalompolitikai kérdésekkel, míg a lengyel és a magyar mozgalmak legalább eszmei szinten konfrontálódtak ilyen kérdésekkel a reformviták során, és alkalmuk volt álláspontjaik vitákban való megmértetésére. Az NDK társadalmi mozgalmainak hagyományai egyrészt az evangélikus egyház progresszív társadalmi-politikai szerepvállalásához (környezetvédelem, szolidaritása harmadik világgal, béke, emberi jogok kérdése), másrészt a kortárs nyugatnémet alternatív mozgalmakhoz kötődnek, melyeknek mintái közvetlenül hatnak az NDK-ban. Mindezek következtében az NDK-beli mozgalmakban a bázisdemokrácia, ökológia, béke, társadalmi igazságosság eléggé elvont és vallásos, szociáletikai megalapozású szintézise jelenik meg, olyan intellektuális klímában, amelytől teljesen idegen a lengyel avagy a magyar típusú nacionalizmus. Így az NDK mozgalmainak szellemi horizontja „posztmaterialisabb” vagy „transzcendentálisabb”,

mint a szekularizált magyar ellenzéki alternatív gondolkodásé. Másrészt jelen van benne egy sajátos, a „jobb szocializmusba” vetett hit, ami részben az NDK identitásának a fenntartását rejti magában, hiszen nem szocialista NDK-t aligha lehetett elképzelni. A lengyel és a magyar ellenzék tanulási folyamatai során túljutott ezen a „neomarxista” fázison, hasonló tapasztalatok viszont hiányoztak az NDK-ban.

Az egyházi „azilumban” felnövekedett csoportok váltak a tömeges kivándorlás kiindulópontjává a tiltakozások élharcosaivá 1989 őszén, melyekben sikerült elfogadtatniuk erőszakmentes politikai kultúrájukat korábbi társadalmi bázisuknál jóval szélesebb tömegekkel. Nem vonatkozik viszont ez másféle tartalmú célkitűzéseikre, amelyek egy „alternatív”, „megjavított” NDK-ra irányultak - ez utóbbi elképzelést mind egyéni (kivándorlás, fogyasztás), mind pedig kollektív (választások, tüntetések) társadalmi-politikai cselekvési formákkal világosan és határozottan elutasította az NDK társadalmának nagy többsége. Így az NDK-beli alternatív mozgalmak és a belső pártellenzék egyaránt furcsa helyzetbe kerültek: tevőleges szerepet játszottak a tiltakozások és változások elindításában, azonban az események nagyon hamar túlnőttek rajtuk, és ismét peremre sodorták őket.

b) A rendszerváltás

Az NDK rendszerváltásának paradoxonja abban rejlik, hogy a két német állam „békés egymás mellett élése” az európai biztonsági rendszerben kizárta az NSZK-nak bármiféle közvetlen befolyásolási törekvését a rendszerváltás és a demokratizálódás irányában, és az NDK-t éppen a nyugatnémet fejlesztési segélyek révén sikerülhetett úgy-ahogy stabilizálni, illetve oly mértékben megmerevíteni, hogy ellenállhatott még a peresztrojka első széllekedéseinek is. A „22-es csapdájának” ebből a helyzetéből, amelyben az NDK politikai elitje még a lengyel és a magyar rendszerváltás kezdetén, az NDK 40. évfordulóján is önmagát ünnepeltette, az 1989 nyarán kezdetben Magyarországon át megindult menekültáradat mutatta meg a kivezető utat.

Ezen a ponton érdemes utalni Albert O. Hirschmann amerikai szociológus tézisére a szervezetek tagjainak viselkedéséről a szervezet válsághelyzetében. Hirschmann modellje válságszituációban a szervezet tagjainak három lehetséges magatartási opcióját különbözteti meg: a lojalitás (*loyalty*), a régi rendszerhez való hűség fenntartása; a tiltakozás (*voice*), azaz a szervezet belső struktúrájának és működésének megváltoztatása a válság leküzdésére; és az elvándorlás (*exit*), a szervezet elhagyása és új szervezetekhez való csatlakozás, azaz a válság elmélyítése. A „menekültáradat” esetében azok, akik a válságban az elvándorlás mellett döntöttek, egyengették az utat azok előtt, akik inkább a tiltakozást választották. Így kialakult egy konstruktív, bár egyik oldalról sem szándékos együttműködés az elvándorlók és a tiltakozók között. Ahogy mind több ember hagyta el illegálisan az NDK-t, úgy bizonytalanodott el az adminisztratív-politikai ellenőrzés, és vált fogékonyvá a tiltakozásra, illetve kényszerült eltérni azt. Maga a „menekültáradat”, amelyet németül „menekültmozgalomnak” (*Fluchtbewegung*) neveztek, nem társadalmi mozgalom, hiszen nincsenek kollektív célkitűzései és önálló intézményes struktúrái. Mindenesetre ez a spontán társadalmi mozgás egyengette az utat a tudatos és kollektív társadalmi mozgalmak cselekvése előtt az NDK-ban. Az elvándorlás és a tiltakozás együttes hatása a hűség radikális csökkenéséhez és a politikai-adminisztratív ellenőrzés teljes felbomlásához vezetett 1989 őszén.

Lengyelországhoz és Magyarországhoz viszonyítva az NDK tiltakozó mozgalmainak keletkezése és fejlődése rendkívül rövid periódusban zajlik. A kiélezett válságszituációban az egyházi szubkultúrákban kialakult mozgalmak széles népmozgalom elindítóivá és kezdetben koordinálóivá válnak, amely végül eléri a rendszerváltást. Magyarországon a társadalmi mozgalmak tiltakozásának nem volt ennyire közvetlen szerepe a rendszerváltásban. Lengyelországban döntő volt ugyan a társadalmi mozgalmi aktivitás, ám ott jóval hosszabb

idő állt rendelkezésre a mozgalom megszervezésére és stratégiájának, céljainak kialakítására, ezek szélesebb körű elfogadtatására. Ehhez a folyamathoz képest az NDK-ban mindez egy pillanat alatt zajlott le, ami nem tette lehetővé, hogy a korábban a társadalomtól izolált mozgalmak és szubkultúrák egyáltalán megtehessék a kezdőlépéseket szervezeteik, céljaik, stratégiájuk társadalmi vitájára és a társadalmi konszenzus kialakítására. Átmeneti akcióegység jött létre mindenféle társadalmi tiltakozási potenciál között a régi rendszer megdöntésére, ám azt követően a tiltakozást kezdeményező mozgalmak leszorultak a politika színpadáról, amely az NSZK-ban megfelelően kiérlelt szervezettel, stratégiával és programmal, valamint jelentős társadalmi-gazdasági forrásokkal rendelkező politikai pártok és szervezetek konkurenciájának terévé vált az újraegyesítés árnyékában. Kezdetben úgy tűnt, ösztársadalmi az egyetértés bizonyos célkitűzésekben, de mint utólag kiderült, ez csak a „negatív” célok egy részénél volt így: a fennálló berendezkedés elutasításában. Ebben a tömegek tulajdonképpen messzebb is mentek, mint a kezdeményező társadalmi mozgalmak és a reformkommunisták, mivel ezek főnt kívánták tartani az NDK önálló államiságát, a többség azonban az újraegyesítés és az NDK feloszlata mellett foglalt állást.

A válság és a rendszerváltás szakaszai az NDK-ban szinte egybeesnek, hiszen az NDK egyik sajátossága éppen az volt - Lengyelországgal és Magyarországgal szemben -, hogy a politikai-adminisztratív ellenőrzés igyekezett a válság jeleit eltitkolni és elsimítani, és ehhez rendelkezett mind a megfelelő gazdasági, mind pedig az adminisztratív potenciállal. Így viszont a hosszan és manipulatív elfedett válság hirtelen és elsöprő erővel tört ki, és az adminisztratív-politikai ellenőrzés olyan azonnali összeomlását okozta, amelyet Lengyelországban és Magyarországon hosszabb átmenet előzött meg. Ez a helyzet a társadalmi mozgalmakat olyan közvetlen szervezési és hatalmpolitikai kérdésekkel konfrontálta, amelyekre jóval kevésbé voltak felkészülve, mint a lengyel és a magyar mozgalmak. A politikai-adminisztratív ellenőrzés gyors és látványos összeomlása tette lehetővé az NSZK kormányának és különféle politikai szervezeteinek a közvetlen beavatkozását az NDK rendszerváltásának menetébe, melynek dinamikája és iránya bizonyos ponton túl egyszerűen kívülről irányítottá vált. Ez a folyamat a rendszerváltást kezdeményező társadalmi mozgalmakat marginális helyzetbe hozta. Magyarországon és Lengyelországban, jóllehet fontos és lényeges a külső tényezők közrejátszása a rendszerváltásban és a társadalmi mozgalmak mobilizációs és intézményesedési lehetőségeiben, mégsem beszélhetünk a folyamat kívülről irányítottságáról.

c) A politikai tér és az intézményesedés

A régi politikai-adminisztratív ellenőrzés felszámolása után az NDK-ban az intézményesedést Lengyelországban és Magyarországon ismeretlen konfliktus határozta meg az önálló NDK és az újraegyesítés hívei között. Ez a helyzet egyedülálló a volt kelet-európai szocialista országok közül, mert másutt nem merülhetett fel egy vezető európai hatalommal való közvetlen egyesülés lehetősége. Az újraegyesítés húzóereje már a rendszerváltás időszakában megmutatkozott az újraegyesítés mellett ágáló mozgalom megjelenésével és kiteljesedésével. Az NSZK politikai rendszerének közvetlen és közvetett hatásával magyarázható az is, hogy az NDK politikai rendszerében a rendszerváltásig különösebb politikai funkciók nélkül megőrzött „blokkpártok” (*Blockparteien*), a kereszténydemokraták és a liberálisok válhattak az újraegyesítés vezető politikai erőivé és a mozgalom politikai szerveivé. Éles és világos a különbség az alternatív mozgalmak, illetve a nemzeti mozgalom vezető elitje és politikai kultúrája között, és ez a különbség intézményesített konfliktussá érik a választásokon, valamint más fórumokon, ahol az újraegyesítés mellett álló, de az NDK politikai rendszerével korábban konform magatartást tanúsító erők kerekednek felül az újraegyesítést ellenző alternatívokkal és reformkommunistákkal szemben.

Az újraegyesítéssel 1990 őszén az NDK feladta önálló államiságát, és a Német Szövetségi Köztársaság részévé, „új tartományává” vált. Ezzel és az NSZK-beli intézményes struktúrák csaknem teljes és közvetlen átvételével korán lezárul az intézményesedés folyamata, és olyan véget ér, amelyet a rendszerváltást kezdeményező társadalmi mozgalmak egyáltalán nem kívántak. Ez a megoldás kizár mindenféle intézményes kísérletezést, és megfosztja a társadalmi mozgalmakat az innováció lehetőségétől. Különös, de mégis az a helyzet, hogy az NDK társadalmi mozgalmi egy rendkívül rövid, aktív és eseménydús, a hatalom csúcsaira vezető periódus után csöbörből vödörbe kerültek: sem a kiindulási, sem pedig a rendszerváltás eredményeként létrejött állapotban nem rendelkeznek igazán beleszólási lehetőséggel a politika folyamatába. A kiinduló- és a végponton egyaránt olyan relatíve merev intézményes berendezkedés áll, amely kizárja és marginalizálja a társadalmi mozgalmakat. Persze a politikai-adminisztratív ellenőrzés alapjaiban megváltozott: míg az NDK-ban mobilizációs monopólium és „elhárítás” érvényesült minden kezdeményezéssel szemben, addig az NSZK-ban legfeljebb „represszív tolerancia” érzékelhető: mindent lehet, csak éppen a lehetőségek felhasználásához szükséges forrásokhoz nem egyenlő a hozzáférési lehetőség. Az ezt az állapotot tükröző rezignáció a társadalmi mozgalmak agresszivitásában (militáns autonómok és házfoglalók összecsapásai a rendőrséggel, szélsőbaloldali és jobboldali ifjúsági szubkultúrák kialakulása és aktivizálódása, „keleti” terrorizmus), illetve elidegenedésében, alternatívanélküliségben mutatkozik meg. A társadalmi mozgalmaknak Lengyelországban és Magyarországon is fel kellett adniuk a tisztán tiltakozó jelleget az intézményesedés szakaszában, és új funkciókat kellett felvállalniuk, ennek „áraként” viszont hatalmi befolyásra tehettek szert. Ezzel szemben az NDK-ban a mozgalmak nem kapják meg az új demokráciában a kezdeményező szerepük alapján őket megillető politikai teret és politikai beleszólási lehetőséget. Ez a szituáció elidegenítheti őket az új politikai berendezkedéstől. Ennek megvan a veszélye Lengyelországban és Magyarországon is, azonban itt a mozgalmak kénytelenek az új politikai intézményrendszert saját teremtményükként elfogadni, míg az NSZK új tartományában a volt aktivisták joggal tekintik tőlük idegennek az intézményesedési dinamika kívülről irányított jellegét. A frusztráció és az agresszivitás a demokratizálódási folyamat szempontjából kontraproduktív reakciókhoz vezethet a demobilizálódott, ismét szubkultúrává, politikai szektává degradálódott mozgalmi miliőben. Ennek már ma is érezni a hatását az újraegyesített Németországban.

3. Az intézményesedés alternatívái: ellenzéki mozgalmakból civil szervezetek, pártok, szakszervezetek

a) Az összehasonlítás eredményei

Eddigi összehasonlító elemzéseim eredményeit a társadalmi mozgalmaknak a kelet-európai rendszerváltásban betöltött szerepével kapcsolatosan az 1. táblázatban kíséreltem meg összefoglalni.

1. táblázat A társadalmi mozgalmak szerepe és helyzetének alakulása

	Lengyelország	Magyarország	NDK
Válság	hosszú, intenzív mobilizáció	hullámzó, gyenge mobilizáció	rövid, intenzív mobilizáció
Váltás	együttműködve az intézményes aktorokkal	intézményes aktorok túlsúlya, alárendelt szerep	döntő szerep
Intézményesedés	megőrzött identitás, központi szerep	„felszívódás” a pártrendszerben	kirekesztettség, marginalizáció

A táblázatból kitűnik, mennyire sokféle és eltérő politikai alternatíva áll a társadalmi mozgalmak előtt a kelet-európai rendszerváltás folyamatában. A mozgalmi mobilizáció

bizonyos foka a válság jeleként, az intézményes kihívás megfogalmazójaként mindenütt megvan, de az intézményes változás maga, még ha a mozgalmak hatására indul is meg, mégsem közvetlenül a mozgalmak műve. Akkor tudnak részt venni benne, ha a megfelelő politikai teret kitöltve úgy tudnak intézményesedni, hogy intézményes aktorokként fejlesztik tovább a korábban társadalmi mozgalmakként a rendszerváltás folyamatának nyújtott kreatív impulzusait. Szerepük olyan katalizátoréhoz hasonlítható, melynek jelenléte fontos a folyamat elindításához és lefolytatásához, de maga csak átalakult formában vehet részt benne. Mivel a mozgalmak mindenütt feladják spontán szerepeiket, ahol alakítóan szólnak bele az új politika folyamatába, részben maguk is intézményekké válva hozhatnak létre új intézményes modelleket. A spontán, tiltakozásra és közvetlen részvételre orientált mozgalmi forma nem válhat az új demokráciák alapjává.

A mozgalmak intézményesedése nem egyirányú fejlődési folyamat. Sikere vagy sikertelensége egyaránt nagymértékben befolyásolja a társadalmi mozgalmak szerepét az új politikai rendszerekben, ahol a mozgalmak és az intézmények közötti feszültség újabb, a demokrácia szempontjából konstruktív és destruktív alternatívákat egyaránt magába foglaló dinamika forrásává válik. Hogy a társadalmi mozgalmak az új demokráciában a demokráciáért avagy ellene küzdenek, csak a konkrét elemzés tudja eldönteni. A társadalmi mozgalmak története Kelet-Európában nem fejeződött be a rendszerváltással. Az új intézményeknek is szükségük van a társadalmi mozgalmak kritikájára és kihívására ahhoz, hogy megőrizhessék életképességüket. Létre kell hozniuk egy új típusú, demokratikus jellegű politikai-adminisztratív ellenőrzést a társadalom mobilizációs folyamatai és a társadalmi mozgalmak felett, amely képes fenntartani a destruktív tendenciákkal szemben az állam erőszak-monopóliumát, azonban politikai teret kell nyitniuk a konstruktív tendenciáknak. Csak remélni lehet, hogy a társadalmi mozgalmak új, „posztoszocialista” mobilizációs hullámai az új demokráciák tanulási folyamatait jelentik, és nem strukturális válságukat jelzik.

b) Az informális politikai intézmények és a civil társadalom szerepe, funkciói az új demokráciákban

A civil szervezetek, amelyek részben a korábbi ellenzéki mozgalmak leszármazottjai, részben új alapításúak, a demokratikus politikai berendezkedés nélkülözhetetlen alkotóelemei, a társadalom és a politikai intézmények között közvetítő fontos szereplők. A formális politikai szervezetek és technikák szabályozta társadalmi-politikai tevékenység önmagában nem elégséges a demokrácia működéséhez. A politikai intézmények folytonosan rászorulnak a társadalom kezdeményező és alakító befolyásolására, ami sokszor konfliktusok formájában jelenik meg a politikai elit és a társadalom különféle csoportjai között. Aktív társadalmi visszacsatolás nélkül a politikai döntések értékelése lehetetlenné válna. A civil szervezetek fontos tényezők ebben a politikai rendszer és társadalom közötti visszacsatolási folyamatban, amelyben a politikai döntések visszhangja egyetértő vagy kritikai-korrektív társadalmi véleményben és cselekvésben mutatkozik meg.

A civil szervezet fogalma a nem állami, nem formálisan szervezett társadalmi-politikai tevékenység különféle formáit öleli fel, amelyek a politikai és társadalmi élet legváltozatosabb problémáinak megoldására szerveződött állampolgári aktivitásokat jelentik. A civil szervezetek célkitűzései között bármilyen, a társadalom számára jelentős kérdések szerepelhetnek. Önmagában persze a civil szervezet nem jelent sem demokratikusan szervezett, sem a demokráciáért küzdő szervezetet, így egyaránt civil szervezet az öntevékenyen rasszista, a fajvédő és a faji megkülönböztetés elleni szerveződés. A civil szervezetek csupán a csoport autonóm, nem állami kialakítását és működtetését jelentik, azonban civil jellegük önmagában még nem jelenti azt, hogy a demokrácia letéteményesei az államhatalommal szemben. A civil szervezetek nem csupán az állam avagy a kormányzat szerveivel szembeni tevékenységet fejthetnek ki. Létrejöhetnek kormányzati célkitűzéseket

támogató civil szerveződések, illetve ezek szemben állhatnak más civil szerveződésekkel avagy gazdasági, illetve más, nem politikai jellegű csoportosulásokkal és szervezetekkel is.

A civil szervezetek sok és változatos formában szerveződhetnek. Néhány tipikus megoldás felsorolása nem kívánja és nem is tudja kimeríteni összes lehetséges alakzataikat:

- egyesületek, egyletek; - társadalmi mozgalmak;
- helyi avagy speciális orientációjú érdekképviseleti szervezetek;
- ifjúsági, nemzetiségi, nemzeti, szakmai, vallási, kulturális szövetségek, egyletek;
- körök, klubok, vitacsoportok.

Tekintsük át a magyar civil szektor összetételét egy viszonylag friss statisztika alapján a 2. táblázatban.

A modern társadalmak bármely nagy alrendszere, a vallás, a tudomány, a gazdaság, a kultúra és a politika egyaránt alkalmat adhat civil szervezetek megalakulására felvetődő problémáival, és azok megoldásának elősegítésére a legkülönbözőbb szerveződésű csoportok jöhetnek létre.

A civil szervezetek hiánya avagy nagymértékű visszaesésük a politikai elnyomás, a társadalmi passzivitás avagy a pusztán elvileg, az utópiákban létrehozható „problémátlan” állapotok jele. A civil szervezetek működésére a modern társadalmakban elengedhetetlen szükség van a vallás, a tudomány, a kultúra, a politika, sőt a gazdaság normális funkcionálása érdekében. Az állami-politikai szervezetek és más különféle nagy bürokratikus szervezeti rendszerek (egyházak, iskolarendszer, vállalatok stb.) legnagyobb igyekezetük és nyitottságuk ellenére sem képesek a gyorsan változó társadalmi igények követésére és a lemaradásuk miatt keletkező konfliktusok megoldására. Az új társadalmi problémák megfogalmazásával, tudatosításával, illetve a megoldásukhoz vezető utak keresésével a civil szervezetek a nagy bürokratikus szervezetek döntéshozatali folyamatát segítő és helyreigazító funkciót tölthetnek be.

2. táblázat *Nonprofit szervezetek Magyarországon*

Alapítványok és egyesületek száma és megoszlása tevékenységcsoport szerint, 1996

Tevékenységcsoport	Alapítványok		Egyesületek		Összesen	
	száma	megoszlása	száma	megoszlása	száma	megoszlása
Kultúra	2 684	15,5	2 026	6,9	4 710	10,1
Vallás	925	5,4	305	1,0	1230	2,6
Sport	1 090	6,3	6 237	21,1	7 327	15,6
Szabad idő, hobbi	476	2,8	7 264	24,5	7 740	16,6
Oktatás	4 764	27,6	374	1,3	5138	11,0
Kutatás	570	3,3	403	1,4	973	2,1
Egészségügy	1558	9,0	381	1,3	1939	4,1
Szociális ellátás	2 635	15,2	895	3,0	3 530	7,5
Nyugdíj- és egészségbiztosítás	34	0,2	318	1,1	352	0,8
Polgári védelem, tűzoltás	74	0,4	1135	3,8	1209	2,6
Környezetvédelem	402	2,3	587	2,0	989	2,1
Településfejlesztés	801	4,6	925	3,1	1726	3,7
Gazdaságfejlesztés	343	2,0	299	1,0	642	1,4
Jogvédelem	97	0,6	465	1,6	562	1,2
Közbiztonság védelme	354	2,3	864	2,9	1218	2,6
Többcélú adományoztatás, non-profit szövetségek	44	0,3	675	2,3	719	1,5
Nemzetközi kapcsolatok	278	1,6	352	1,2	630	1,3
Szakmai, gazdasági érdekvédelem	56	0,3	5 533	18,7	5 589	11,9
Politika	101	0,6	530	1,8	631	1,3
Összesen	17 286	100,0	29 568	100,0	46 854	100,0

Forrás: Kaposvári Ildikó, Králik Miklós, Sebestyén István: *Ma~arország civilnézetben*, Európa Ház, Budapest, 1997. 158. old.

A különféle civil szervezetek szaporodása és szétágazása a társadalmi-politikai problémák bonyolultabbá válásával függ össze. A civil szervezetek elnyomása, visszaszorítása, ami a modern történelemnek sajnálatosan hosszú időszakait jellemezte, és ma sem tűnt el teljesen a világról, hosszabb távon a politikai és társadalmi rendszerek problémamegoldási képességét és reakcióját veszélyeztető stratégia.

A civil szervezetek szelektív segítése és tolerálása a modern politikai-társadalmi rendszerben megkerülhetetlen kötelesség a hosszabb távú stabilitás biztosítása érdekében. Ez a politikai-adminisztratív ellenőrzés feladata, amely a megfelelő intézményesített szelekciós szempontok szerint kell hogy támogasson, tűrjön, avagy tiltson bizonyos típusú civil szerveződések. A demokratikus berendezkedés ellen irányuló civil szervezetek létrehozása, a polgárháborús veszély fennállása és más Hasonló helyzetek a legdemokratikusabb országokban is elengedhetlenné teszik a civil szervezetek ellenőrzését - amely feladat ellátásában rendszerint a polgári titkosszolgálatok is részt vesznek-, és esetenként szükségessé válhat tevékenységük korlátozása, sőt beszüntetése az alkotmányos rend fennmaradásának érdekében. Pozitív vonatkozásban pedig a politikai-adminisztratív ellenőrzés anyagilag és egyéb eszközökkel támogatja a munkáját segítő civil szerveződések (példa erre az alapítványok adómentességének nemzetközi gyakorlata, illetve közvetlen állami támogatásuk).

A különféle civil szerveződések a konfliktus vagy a kooperáció viszonyrendszerét alakíthatják ki egymással és más típusú politikai szervezetekkel. A civil szervezetek és a politikai pártok, illetve érdekvédelmi szervezetek közötti választóvonal nagyon elmosódott, a civil szervezetek aktívan közreműködhetnek ezek munkájában, illetve azok elláthatnak a civil szervezetek működésének körébe tartozó feladatokat.

IRODALOM

- Ash, Timothy Garton: *The Polish Revolution, Solidarity*. New York, 1985.
- Bozóki András: Critical Movements and Ideologies in Hungary. *Südosteuropa*, 1988. 7-8. 377-388.
- Brand, Karl-Werner: Massendemokratischer Aufbruch im Osten: Eine Herausforderung für die NSB-Forschung. *Forschungsjournal Neue Soziale Bewegungen*, 1990. 2. 9-17.
- Brus, Włodzimierz: *Polen-Symptome und Ursachen der politischen Krise*. Hamburg, 1981.
- Bruszt László: The Dilemmas of Economic Transition in Hungary. *Südosteuropa*, 1989. 11-12. 716-729.
- Dalos György: *Archipel Gulasch*, Die Entstehung der demokratischen Opposition in Ungarn. Bremen, 1986.
- Emmerich András: Kirchen und Kirchenpolitik in Ungarn. In: Timmermann, Heiner: *Ungarn nach 1945*. Saarbrücken, 1990.
- Engler, Wolfgang: Stellungen, Stellungnahmen, Legenden. Ein ostdeutscher Erinnerungsversuch. In: Rainer Deppe-Helmut Dubiel-Ulrich Rödel: *Demokratischer Umbruch in Osteuropa*. Frankfurt am Main, 1991.
- Fehér Ferenc: „Kádárismus.” Analyse des tolerantesten Blocklandes Osteuropas. In: Ferenc Fehér-Ágnes Heller: *Diktatur über die Bedürfnisse*. Hamburg, 1979.
- Fehr, Helmut: Korporatistische Interessenpolitik am Beispiel des Verhältnisses von Staat und Kirche in Polen und der DDR. In: Ralf Rytlewski: Politik und Gesellschaft in sozialistischen Ländern. *Politische Vierteljahresschrift* 1989. Sonderheft 20. 309-335.
- Fehr, Helmut: Solidarność. Mobilisierungsbedingungen einer alten und neuen sozialen Bewegung. *Forschungsjournal Neue Soziale Bewegungen*, 1990. 2. 22-29.
- Fehr, Helmut: Solidarność und die Bürgerkomitees im neuen politischen Kräftefeld Polens. In: Rainer Deppe-Helmut Dubiel-Ulrich Rödel: *Demokratischer Umbruch in Osteuropa*. Frankfurt am Main, 1991.
- Fricke, Karl Wilhelm: *Opposition und Widerstand in der DDR*. Köln, 1984.
- Glaessner, Gerd Joachim-Hubertus Knabe-Michael Reimann: Sozialismus am Scheideweg. Modernisierungserfordernisse und politische Reformen in der DDR und Osteuropa. Rytlewski, Ralf: Politik und Gesellschaft in sozialistischen Ländern. *Politische Vierteljahresschrift*, 1989. Sonderheft 20.
- Haraszi Miklós: The Independent Peace Movement and the Danube Movement in Hungary. In: Vladimir Tismăneanu: *In Search of Civil Society*. NewYork/London, 1990.

- Hirschmann, Albert O.: *Exit, Voice, Loyalty*. Cambridge Mass, 1970.
- Janicke, Martin: Krisenbegriff und Krisenforschung. In: Martin Janicke: *Herrschaft und Krise*. Opladen, 1973.
- Knabe, Hubertus: Neue soziale Bewegungen im Sozialismus. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 1988. 3, 551-570.
- Knabe, Hubertus: *Aufbruch in eine andere DDR*. Hamburg, 1989.
- Knabe, Hubertus: Politische Opposition in der DDR. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 1990. 1-2. 21-32.
- Knabe, Hubertus: Bewegungen im Osten. *Forschungsjournal Neue Soziale Bewegungen*, 1990. 2. 17-22.
- Lenk, Kurt: Institutionalisierung, Endstation sozialer Bewegungen? *Frankfurter Hefte Extra*, 1983. 5. 56-66.
- Manicke-Gyöngyösi, Krisztina: Bürgerbewegungen, Parteien und „zivile“ Gesellschaft in Ungarn. In: Rainer Deppe-Helmut Dubiel-Ulrich Rödel: *Demokratischer Umbruch in Osteuropa*. Frankfurt am Main, 1991.
- Meyer, Gerd: Sozialistischer Paternalismus. Strategien konservativen Systemmanagements am Beispiel der DDR. In: Rytlewski, Ralf: Politik und Gesellschaft in sozialistischen Ländern. *Politische Vierteljahresschrift*, 1989. Sonderheft 20.
- Rammstedt, Otthein: *Soziale Bewegungen*. Frankfurt am Main, 1978.
- Raschke, Joachim: *Soziale Bewegungen*. Frankfurt am Main, 1985.
- Rossade, Werner: Aspekte der politischen Kultur der DDR. In: Dirk Berg-Schlosser Jakob Schissler: Politische Kultur im Deutschland. *Politische Vierteljahresschrift*, 1987. Sonderheft 18.
- Rupnik, Jacques: Dissent in Poland, 1968-1979. In: Rudolf, L. Tóké: *Opposition in Eastern Europe*. Oxford, 1979.
- Rytlewski, Ralf: Politische Kultur und Generationswechsel in der DDR. Tendenzen zu einer alternativen politischen Kultur. In: Bernhard Claussen: *Politische Sozialisation Jugendlicher in Ost und West*. Bonn, 1989.
- Schöpflin, George: Opposition and Para-Opposition: Critical Currents in Hungary, 1968-1978. In: Rudolf, L. Tóké: *Opposition in Eastern Europe*. Oxford, 1979.
- Sitzler, Kathrin: Die Anfänge eines politischen Pluralismus in Ungarn. *Südosteuropa*, 1989. 11-12. 678-695.
- Smolar, Aleksander-Pierre Kende: Die Rolle oppositioneller Gruppen am Vorabend der Demokratisierung in Polen und Ungarn (1987-1989). In: *Forschungsprojekt Krisen in den Systemen sowjetischer Typs*. Studie 17-18. Köln, é. n.
- Staniszki, Jadwiga: *Poland Self-Limiting Revolution*. New Jersey, 1984.
- Szabó Máté: Die politische Entwicklung Ungarns nach Kádár, 1988-1989. *Gegenwartskunde*, 1989. 4. 425-437.
- Szabó Máté: Soziale Bewegungen, Mobilisierung und Demokratisierung in Ungarn. In: Rainer Deppe-Helmut Dubiel-Ulrich Rödel: *Demokratischer Umbruch in Osteuropa*. Frankfurt am Main, 1991.
- Tatur, Melanie: Zur Dialektik des „civil society“ in Polen. In: Rainer Deppe-Helmut Dubiel- Ulrich Rödel: *Demokratischer Umbruch in Osteuropa*. Frankfurt am Main, 1991.
- Tismăneanu, Vladimir: The Independent Peace Movement in the GDR. In: Vladimir Tismăneanu: *In Search of Civil Society*. New York/London, 1990.
- Völgyes Iván: Political Culture. In: Klaus-Detlef Grothusen: *Ungarn, Südosteuropa-Handbuch*. Band 5. Göttingen, 1987.
- Wagner, Helmut: *Die Doppelgesellschaft. Systemwandel in Polen*. Berlin, 1981.